

De Bijbel in Dordrecht

Fred van Lieburg

Inleiding

Menig Dordtenaar die de hal van het Merwedeziekenhuis – inmiddels beter bekend als locatie Dordtwijk van het Albert Schweitzerziekenhuis – in- of uitloopt, zal het zijn opgevallen. Tegenover de receptie bevindt zich in de moderne muur een beeldhouwwerk dat duidelijk een paar eeuwen oud is. Het vertoont een kleurrijke parade van mensen die zich ontfermen over zieken, blinden en kreupelen. Op een aparte steen daaronder lezen we een toepasselijke bijbeltekst in oud-Nederlandse hoofdletters:

Psalm 41 vaers 2
Wel dien, die hem des nootdruftighen aenneemt,
Dien sal de Heere verlossen in der boosen tyt.

Voor weinig stadgenoten zullen deze woorden nog een rol spelen in hun dagelijks leven. Zelfs trouwe gelovigen zullen even moeten nadenken als hen gevraagd werd, aan welke bijbelvertaling de woorden op die steen zijn ontleend. Moet dat niet gewoon ‘de Statenbijbel’ zijn? Dat was nu eenmaal de bijbel die in Nederland eeuwenlang in gebruik was, van 1637 tot 1951 om precies te zijn, en dat op grond van een besluit dat in 1618-1619 op de beroemde Dordtse synode genomen werd.

Gedurende die eeuwen zullen Dordtenaren, zelf vertrouwd met die Statenbijbel, beter hebben geweten. De stenen die in het nieuwe ziekenhuis werden aangebracht, prijkten van 1616 tot 1877 boven de ingang van het Sacramentsgasthuis in de Visstraat. Ontelbare malen sloegen voorbijgangers een blik op het tafereel. Wie de bijbehorende tekst las, besepte dat die afkomstig was uit een oudere bijbelvertaling, die door de komst van de Statenbijbel in de vergetelheid was geraakt. Dat was de Deux-Aesbijbel, een wat vreemde naam waarop we hierna terugkomen.

Niemand mag verwachten dat hedendaagse Dordtenaren daar nog iets van afweten. Toch heeft die Deux-Aesbijbel minstens zoveel met de geschiedenis van onze stad te maken als de wijd en zijd bekende Statenbijbel. Trouwens, het opschrift in het ASZ is niet de enige nog bestaande openbare uiting van een leerzaam bijbelwoord. In dit boekje zullen nog diverse voorbeelden volgen. Ook laten we de betreffende psalmregels in allerlei bijbelvertalingen de revue passeren. Maar laten we ons verhaal over bijbels in Dordrecht bij het begin beginnen.

Kerken en kloosters

Het christendom in Dordrecht gaat niet terug op zendingswerk van Willibrord of Bonifatius onder heidense Friezen in de zevende en achtste eeuw. Zelfs de Noormannen die van 800 tot 1000 onze landstreken onveilig maakten, vonden hier geen kerk of klooster om leeg te roven. Pas in de rustige elfde eeuw ontstond de nederzetting Thuredrecht, waarvan de bewoners op den duur graag een eigen parochie en priester wilden. De bisschop van Utrecht voorzag omstreeks 1120 in die behoefte. Op de plaats van het huidige koor in de Grote Kerk, verrees het eerste kerkgebouw.

Dit begin van de christelijke eredienst in Dordrecht betekende vanzelf de aanlevering van benodigde materialen. Naast altaar, priestergewaden en vaatwerk waren voor het

bedienen van de mis boeken nodig met de latijnse tekst van verschillende onderdelen van de eucharistieviering. Daar behoorden bijbelgedeelten bij, met name uit de psalmen, de evangeliën en de brieven. In de sacristie van de kerk (tegenwoordig een ‘stiltekapel’) zullen van meet af aan ingebonden perkamenten zijn bewaard, wellicht geschreven in kleurige letters en voorzien van fraaie bandversieringen.

Na verbouwing en uitbreiding werd de aan Maria gewijde parochiekerk in 1285 opnieuw in gebruik genomen. In 1367 werd zij door de graaf van Holland tot kapittelkerk verheven. Dat betekende dat er sindsdien naast het priesterkorps een college van kanunniken functioneerde, bestaande uit geestelijken die zich geheel wijdden aan koorzang, studie en onderwijs. Zij woonden vlak bij de kerk in een eigen kapittelhuis.

Naast de hoofdkerk verrezen op het eiland van Dordrecht meer parochiekerken, terwijl vanaf de dertiende eeuw diverse kloosters werden gesticht. Binnen de stadsmuren vestigden zich franciscanen of minderbroeders (1246), augustijner heremieten (1283), later ook clarissen (franciscaanse vrouwen) en tertiariissen (leken van de derde orde van Franciscus, meestal vrouwen).

Latijnse bijbels

Het laat zich vermoeden dat zowel de kanunniken van de Grote Kerk als de monniken in hun kloosters konden beschikken over een volledige versie van de bijbel. Dat was dan een handgeschreven versie van de Vulgata. Zo heette de Latijnse bijbelvertaling van kerkvader Hieronymus van Bethlehem uit de vierde eeuw, die in de middeleeuwen ‘vulgair’ in de zin van ‘algemeen gangbaar’ was.

Kloosters kenden in de regel een min of meer uitgebreide bibliotheek met geschriften van kerkvaders en theologen. Zeker de franciscanen en augustijnen waren studieuze ingesteld. Zij waren vaak geleerder dan de pastoors en begaven zich bewust buiten de beslotenheid van de kloostermuren. Zowel in kerkgebouwen als op marktpleinen preekten zij graag in de volkstaal tot de stadsbewoners van de late middeleeuwen. Ze konden daarbij vaak putten uit een enorme bijbelkennis.

Volgens een Dordts testament van 1560 bestonden er boekerijen in de Grote Kerk, het franciscanenklooster, het augustijnenklooster en het Heilige Sacramentsgasthuis. Helaas is van die boeken weinig overgebleven. In het archief van het gasthuis bevinden zich enkele bladzijden van een Latijnse bijbel met Vulgaatteksten uit het boek Leviticus. Een ervan is op de volgende bladzijde afgebeeld. Deze bijbel behoorde toe aan de broederschap van Jeruzalem, een soort vereniging van Israëlliefhebbers en –reizigers uit de vijftiende en zestiende eeuw die zich tevens inzette voor zieken- en armenzorg.

Psalm 40:2

Beatus qui intellegit super egenum et pauperem

in die mala liberabit eum Dominus

(Vulgata, Stuttgart-editie van de oorspronkelijke vertaling)

Bijbelbezit onder burgers

Als gevolg van de stedelijke kloosterbeweging groeide ook onder min of meer geleterde en welgestelde burgers de religieuze interesse. Sommigen voorzagen zich van boeken via kloosterlingen, kopiïsten of handelaars. De Dordtse regent Jacob Oem verwierf omstreeks 1400 een in perkament gebonden exemplaar van het getijdenboek van Geert Grote. Op grond

van de decoratie vermoeden deskundigen dat het vervaardigd is in het Sint-Agnesklooster in Delft. Het boek was voorzien van een kalender van de heilige dagen die gevierd werden in het bisdom Utrecht. Verder bevatte het hoofdzakelijk passiegebeden en gebeden tot Maria. Hiernaast is een bladzijde afgebeeld met enkele bijbelteksten uit de Vulgaat die betrekking hebben op de aankondiging door de engel Gabriël van Jezus' geboorte aan Maria (Psalm 50:17; Psalm xxxxxxxxxxxxxxxxxxxx).

'Dit buek hoert toe Jacop Oem Tielman zoen te Dordrecht, wonende teghen den hoppenbier steighert', schreef de eigenaar achterin het boek. Blijkens de namen die daaronder volgen, bleef het erfstuk eeuwenlang in omloop onder generaties van de familie Oem. Het wordt thans bewaard in Museum Het Catharijneconvent in Utrecht.

Typend voor de opkomende burgerlijke schriftcultuur is ook een ander document van een Dordtenaar, aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Het was ooit eigendom van Jacob de Groot Willemsz., barbier op de Nieuwbrug. Tussen 1503 en 1514 werkte hij aan een handschrift met het 'leven van Joseph' en de geschiedenis van Maria en Christus, evenals een aantal 'sermoenen' of preken en een historisch verhaal over de verwoesting van Jeruzalem. Hoewel hij geen geestelijke was, kende hij wel Latijn, blijkens enkele verspreide notities in het handschrift. Gezien de teksten die hij overschreef, beleefde Jacob zijn geloof in zijn moedertaal.

Omstreeks 1400 liet de Heilige Geest ter Grote Kerk, een liefdadige instelling van de Dordtse parochie, een pakhuis bouwen op de hoek van de Kolfstraat en de Steenstraat. In de zomer werd hierin turf opgeslagen, die 's winters onder de armen werd verdeeld. In de gevel van dit turfhuis bevond zich een zogenaamde Arduinsteen of Namense steen waarop in gotische letters een Nederlandstalige bijbeltekst was weergegeven:

Alle plantinge buijte God, sit gedachtich,
sullen uitgheroeit vorden int uittaerste waerachtich Ma XV

Het gaat om een op rijm gestelde uitspraak van Jezus tot zijn discipelen (Matteüs 15:13), vrij weergegeven: denk eraan dat elke planting die buiten God omgaat, uiteindelijk zeker uitgeroeid zal worden.

Gedrukte bijbels

Inmiddels stonden grote veranderingen in de Europese cultuur op stapel door de verbreiding van de boekdrukkunst. Vanaf ongeveer 1440 kwamen gedrukte teksten in omloop, inclusief bijbels in het Latijn of in een volkstaal. In Delft verscheen in 1477 het Oude Testament (behalve de Psalmen) van de al genoemde 'bijbelvertaler van 1360'. Die uitgave geldt als het oudste gedrukte boek in de Noordelijke Nederlanden.

De verspreiding van bijbels was niet meteen een teken van de opkomende protestantse reformatie. Die beweging ontstond pas nadat in 1517 de Duitse monnik Maarten Luther met een beroep op de Heilige Schrift zware kritiek op de leer van de kerk uitoefende. Door de paus in de ban gedaan, zorgde hij voor een complete vertaling van de bijbel. Keizer Karel V haastte zich om de 'ketterij' in zijn rijk tegen te gaan. In de door hem bestuurde Nederlanden verschenen strenge plakkaats op het bezit of de verspreiding van bijbels en andere revolutionair geachte literatuur. Dordrecht voerde het beleid trouw uit. Een schoenmaker die geschriften van Luther uitgaf, werd in 1525 opgepakt en uiteindelijk bij de Haagse Gevangenpoort onthoofd.

Vanaf 1543 tot zijn overlijden in 1561 was in Dordrecht de boekbinder en boekverkoper Frans Jansz. (van) Bon werkzaam. Een enkele keer trad hij op als uitgever, maar hij had geen eigen drukkerij. Zijn handelswaar importeerde hij uit andere steden, in het

bijzonder uit Antwerpen, het toenmalige centrum van de boekdrukkunst. Zijn uitgeversmerk 'In den gulden Bijbel' klinkt bijna protestants, maar Frans was openlijk katholiek. Misschien heeft hij de 'Delftse bijbel' nog verkocht, of anders wel de 'Leuvense bijbel' uit 1548, een door katholieke theologen goedgekeurde vertaling van de Vulgaat. De Nederlandse kerkvorsten voelden zich tot deze uitgave gedwongen door de actualiteit van het reformatorisch vraagstuk, hoewel ze de bijbel liever niet in lekenhanden zagen.

Psalm 40:2

*Salich is die man die hem verstaet op den behoevighen ende den armen;
in den quaden dach sal hem die Heere verlossen.*

(Leuvense Bijbel 1548)

Psalm 41:2

*Wel dien, die daer acht slaet op den armen,
Dien sal die HERE verlossen ind booser tijt.*

(Liesveltbijbel 1542)

Verboden bijbels

Ondertussen moet boekverkoper Bon heel goed hebben geweten dat er met name vanuit Antwerpen een omvangrijke clandestiene handel in protestantse werken bestond. Zo was hier al in 1526 door uitgever Jacob Liesvelt een haastig gemaakte vertaling van de Lutherbijbel op de pers gelegd, waarvan het succes zijn weerga niet kende. Zonder twijfel vond deze Liesveltbijbel ook lezers in Dordrecht, vooral onder de zogeheten wederdopers die vanaf 1530 opgang in de Nederlanden maakten. Zij namen de Schrift zo radicaal, dat zij de kinderdoop verwierpen omdat het Nieuwe Testament daar niet van spreekt. Op grond van hun persoonlijk geloof lieten deze geboren katholieken zich wederom dopen. Twee Dordtse 'herdoopten' betaalden hun bijbelvastheid met de verdrinkingsdood, Digna Pieters in 1555 en Joris Wippe in 1558.

Karel V was als heer der Nederlanden en als koning van Spanje inmiddels opgevolgd door zijn zoon Filips II. Hij zette het godsdienstige vervolgingsbeleid streng voort, evenals de politiek van bestuurlijke centralisatie. Nog op 28 maart 1572 werd in Dordrecht het schavot opgericht voor twee aanhangers van de nieuwe leer, Jan Woutersz. van Cuyk en Adriaenen Jansdochter van Molenaarsgraaf. Vanuit het gevang in de Vuylpoort hadden zij tal van brieven aan familieleden geschreven, doorspekt met bijbelcitaten. Jan van Cuyk spoorde zijn zevenjarig dochtertje aan de Heilige Schrift naarstig te onderzoeken.

Ondertussen had een andere reformatorische stroming zich sterk gemaakt onder invloed van de Frans-Zwitserse theoloog Johannes Calvijn. In tegenstelling tot Luther heeft deze reformator geen bijbelvertaling op zijn naam gezet. Zijn werk, met name de beroemde *Institutie van de christelijke religie*, was echter systematisch gefundeerd op grondig Schriftonderzoek. Het oefende grote aantrekkingskracht uit in de Zuidelijke Nederlanden. Gezien de strenge vervolgingen moesten deze calvinisten óf in het geheim opereren óf vertrekken naar vrije steden in Engeland en Duitsland. In 'vluchtelingengemeenten' wachtten ze het moment af dat kort na het zojuist genoemde ketterproces plotseling aanbrak door het verloop van de opstand tegen de landsheer, die in 1567 vanuit Spanje zelfs een leger naar de Nederlanden had gestuurd om het politieke én religieuze verzet de kop in te drukken.

Boekdrukker Jan Canin

De turbulentie van die tijd komt duidelijk naar voren in de lotgevallen van Jan Canin, een Vlaamse calvinist die uiteindelijk in Dordrecht een drukkerij van bijbels en andere boeken tot bloei zou brengen. Canin kwam vermoedelijk uit Gent en vestigde zich omwille van het geloof in de Noordduitse havenstad Emden. Hier was een omvangrijke gereformeerde gemeente waarin tal van Nederlanders zich thuis voelden. De stad zelf was een centrum van grote protestantse activiteit. Voor het schrijven, drukken en verhandelen van boeken was hier alle ruimte.

Onafhankelijk van elkaar kwamen in Emden maar liefst twee Nederlandse bijbelvertalingen tot stand, een doperse en een gereformeerde variant. De ene werd genoemd naar de uitgever Nicolaas Biestkens, de andere kreeg bekendheid als de ‘Deux-Aesbijbel’ (zie kader). Van de Deux-Aesbijbel was het Oude Testament aan de Lutherbijbel ontleend. Het Nieuwe Testament was door een gereformeerde vertaler op de Griekse grondtekst gebaseerd. De eerste editie verscheen in 1562.

De verklaring van de naam ‘Deux-Aesbijbel’ ligt in een rijmpje in de toelichting van Luther op zijn Duitse vertaling. Lutherbijbel. Bij de tekst van Numeri 3:5 werd aan de hand van een dobbelsteen de gulheid van vrome burgers geïllustreerd: *Deux aes (2-1) en heeft niet; six cinque (6-5) en geeft niet; maar quater drij (4-3), die helpen vrij. Met andere woorden: de armen hebben niets, de rijken geven niets, alleen de middenstanders zijn vrijgevig.*

Psalm 41:2

*Wel dien, die hem des nootdriftigen aenneemt;
dien sal de Heere verlossen in der booser tijt.*

(Deux-Aesbijbel 1562)

Of Canin toen al in Emden woonde en in het boekbedrijf werkzaam was, is niet zeker. Wel weten we dat hij in 1567 van Emden naar Wezel vertrok en van daar in 1569 weer naar een andere, helaas onbekende plaats. In 1571 verscheen – zonder vermelding van een uitgever of plaats van uitgave – een editie van een Nederlandse bijbelvertaling. Deze uitgave wordt op grond van het drukkersmerk toegeschreven aan niemand anders dan Canin.

In Dordrecht kan die Canin-bijbel niet verschenen zijn, want daar heerste toen nog het katholieke regime van Filips II. In de loop van 1572 verklaarden echter tal van steden in Holland en Zeeland zich vrij van het Spaanse gezag. Calvinisten konden zich hier nu zonder problemen vestigen om te helpen aan de opbouw van een protestantse kerk en samenleving. Canin koos voor Dordrecht, waar hij eind 1572 of begin 1573 arriveerde. Hij betrok een pand in de Wijnstraat, vermoedelijk het huis Beverenburch. Spoedig werd hij ouderling in de gereformeerde gemeente, al kwam hij later in de problemen met de kerkenraad vanwege spiritualistische opvattingen.

Dordtse bijbels

Als stadsdrukker in Dordrecht heeft Jan Canin de Deux-Aesbijbel nog ettelijke keren op de pers gelegd. Soms was dat de complete bijbel, soms alleen het Nieuwe Testament. Zijn uitgave van 1571 wordt ten onrechte wel als ‘Dordtse bijbel’ aangeduid, maar zijn latere edities dragen die naam met recht. Canin overleed in 1594, waarna zijn zonen Abraham en

Isaac het bedrijf overnamen. Zij zetten onder andere de traditie van bijbeluitgaven nog bijna twintig jaar voort.

Gezonde concurrentie ontbrak daarbij niet. De Dordtse drukker Pieter (Petrus) Verhaghen, gevestigd in de Berckepoort, verzorgde tussen 1579 en 1611 zeker elf edities, soms in samenwerking met een collega in Delft. Toen Canin een bijbel met kaarten en prenten uitgaf, volgde Verhaghen zijn voorbeeld. In 1588 mocht hij twee grote bijbels leveren aan de gereformeerde stadsgemeente. Deze exemplaren lagen gedurende vele jaren op de kansels van de Grote Kerk en de Augustijnenkerk ten gebruike in de openbare eredienst.

In de Grote Kerk bevindt zich boven de ingang van het noordertransept een grote muurschildering, die in 1579 is aangebracht in opdracht van het muntersgilde. Dit gebeurde niet lang na de aansluiting van Dordrecht bij de opstand tegen de landsheer. De stad had daarbij het oude recht op de muntslag van het gewest Holland behouden. Deze belangrijke status wordt verbeeld door allerlei symbolen van het muntbedrijf. De traditionele band tussen religie en samenleving komt tot uitdrukking in de woorden van Matteüs 22:15-22, waarin Jezus tegenover de farizeeërs bevestigt dat zij de overheid belasting verschuldigd zijn. De schildering met de gouden gotische letters werd bij de kerkrestauratie van 1987 in oude luister hersteld. Daarbij stelde Herman A. van Duinen vast dat de bijbeltekst ontleend is aan een uitgave van Henrick Peetersen van Middelborch te Antwerpen uit 1541.

De tijd van de verboden bijbels was duidelijk voorbij. Sinds 1572 raakten steeds meer Nederlanders vertrouwd met het Woord van God. Predikanten en voorlezers gebruikten het in de kerk en school- en catechiseermeesters onderwezen eruit aan jongeren. Dankzij goedkope uitgaven kon de bijbel ook opgang maken aan de huistafel of voor persoonlijke lezing in de ‘binnenkamer’. Als regel gold net als vroeger in de kloosters de *lectio continua*, van hoofdstuk op hoofdstuk van Genesis tot en met Openbaring. Soms hielpen speciale bijbelroosters om met enige afwisseling per dag toch in een jaar tijd de gehele Schrift door te nemen.

Het plan van de Statenvertaling

Alle Nederlandse bijbels die in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw werden gedrukt, waren gebaseerd op de toch wel gebrekkige Deux-Aesvertaling. Onder gereformeerde kerkleiders leefde de wens dat er nog eens een goede vertaling zou komen, die zowel theologen en predikanten als eenvoudige mensen kon bevredigen. Zij hoopten op een directe vertaling uit het Hebreeuws, Aramees en Grieks in verantwoord Nederlands.

Tal van kerkelijke vergaderingen hebben zich vanaf 1574 met dit probleem bezig gehouden. De oplossing vergde een groots en kostbaar project, waarvoor een breed kerkelijk draagvlak nodig was. Bekwame vertalers dienden vele jaren te worden vrijgesteld. Zoiets kon alleen uit de Haagse schatkist worden betaald. De uitkomst kwam toch nog onverwacht – en dat binnen de stadsmuren van Dordrecht. In 1618 en 1619 werd hier een nationale synode gehouden om een uit de hand gelopen theologische twist te beslechten. Maar voordat ze daarover handelden, bogen de aanwezige politici en predikanten zich over het vraagstuk van een toegankelijke bijbel voor het Nederlandse volk.

De vertegenwoordigers van de Staten-Generaal begrepen dat hier ook een algemeen politiek en cultureel belang in het geding was. Immers, een nieuwe bijbel van hoog taalkundig en wetenschappelijk gehalte zou zowel de eenheid als het prestige van de jonge Republiek ten goede komen. Daarom viel al in de eerste dagen van de synode – in november 1618 – het

besluit om de vertaling ter hand te nemen. Door de overheid werd alle financiële steun toegezegd.

Het zogenaamde Krafftraam in de Grote Kerk, geplaatst in 1954 in het zuidertransept, bevat voorstellingen van diverse historische gebeurtenissen die zich in Dordrecht hebben voltrokken. Als verwijzing naar het synodebesluit voor de Statenbijbel zien we een pilaar die rust op de bijbel. Rondom de zuil staat geschreven: *Hanc tuemur, Hac nitimur*: 'Deze beschermen wij, op deze steunen wij'. Prins Maurits staat erbij omdat hij door zijn staatsgreep in 1618 de Dordtse synode mogelijk maakte.

Commercieel risico?

Minder blij met de komst van een nieuwe bijbel waren de Nederlandse boekdrukkers. Nauwelijks had de synode het grote plan voor de vertaling uitgewerkt of er kwam een brief binnen waarin een groep ondernemers aandacht vroeg voor de riskante gevolgen voor hun bedrijfstak. Eerst wezen zij erop dat eenvoudige mensen massaal op kosten gejaagd werden als zij een nieuwe bijbel moesten kopen. Met het oog op hun eigen belangen hadden zij bovendien berekend dat er in heel de Republiek nog wel 80.000 bijbels in de winkels lagen, waarvan alleen al 15.000 in Dordrecht. Een spoedige uitgave van de nieuwe bijbel zou dan ook een flinke schadepost betekenen.

Voor de boekdrukkers mocht het project heel lang gaan duren. Het duurde inderdaad veel langer dan de gereformeerde leidlieden hadden gehoopt. Bijna twintig jaren verstreken eer alle bijbelboeken waren vertaald en becommentarieerd en de drukproeven waren vervaardigd en gecorrigeerd. De uitvoering van het in Dordrecht genomen besluit is overigens aan de stad voorbijgegaan. De vertalers en correctors werkten in Leiden, dicht bij de universiteit waar alle handboeken in de bibliotheek stonden en de beste kenners van de oude talen in de buurt waren. Tot de medewerkers behoorde professor Johannes Polyander, die van 1591 tot 1611 predikant van de Waalse gemeente in Dordrecht was geweest.

Psalm 41:2

Welgelucksalich is hij, die sich verstandichlick draecht tegen eenen elendigen;

De HEERE sal hem bevrijden ten dage des quaets.

(Statenbijbel 1637)

Drukkers van de Statenbijbel

Toen in 1637 eindelijk het eerste exemplaar aan de Staten-Generaal werd aangeboden, waren de Nederlandse boekhandelaren wel door hun voorraden van Deux-Aesbijbels heen. Ongeduldige boekdrukkers kregen echter te maken met een andere tegenvaller. Voor de productie van de Statenbijbel was een octrooi van vijftien jaar verleend aan Paulus Aertsz. van Ravesteyn, die zijn bedrijf speciaal voor deze winstgevende opdracht van Amsterdam naar Leiden zou verplaatsen. Gedurende die periode mocht niemand anders de bijbel uitgeven.

Hier en daar, met name in Amsterdam, waagden drukkers het de bijbel toch na te drukken. In Dordrecht bezondigden in 1645 Pieter Loymans en Maerten de Bot zich aan zo'n roefdruk, in weerwil van de loyale wijze waarop het stadsbestuur het Leidse privilege wilde respecteren. Momenteel zijn nog maar enkele exemplaren daarvan bekend, voorzien van een titelblad waarop de Dordtse maagd en het Dordtse stadswapen is te zien. Op de bladzijden 16

en 17 is zowel een met de hand getekende als een ingekleurde gedrukte versie van de bijbel van 1645 afgebeeld.

Vanaf 1652 stond het iedere boekdrukker vrij de Statenbijbel op de markt te brengen. Menige ondernemer probeerde een graantje mee te pikken van de brede en groeiende vraag naar goede en betaalbare bijbels in allerlei uitvoeringen en formaten. Grote folianten of juist handzame kerkboeken verschenen in grote oplagen in tal van steden van Gorinchem tot Groningen.

Keurbijbels

Inmiddels liep Dordrecht wat achter op het landelijke ritme. Van 1647 tot 1662 werkte hier onder meer de boekdrukker Jan Barentsz Smient, die niet aan een uitgave van de Statenbijbel is toegekomen; wel zijn weduwe in 1663 en 1665. Zij beschikte over een licentie van het stadsbestuur, die na haar overlijden in handen kwam van twee jonge ondernemers, Hendrik en Jacob Keur. Zij erfden in 1664 de drukkerij van hun stiefvader Jacob Cornelisz. Braet in de Breestraat. Na Jacobs dood in 1712 zetten de zonen Pieter en Jacob Keur de familietraditie tot 1730 voort.

De gebroeders Keur hebben tientallen jaren lang Statenbijbels uitgegeven. Zij bereikten zulke grote oplagen, dat soms de zolder van het Dordtse stadhuis werd gebruikt om de voorraden op te slaan. De Keurbijbels oogstten veel lof omdat ze weinig drukfouten bevatten en praktisch gelijk waren aan de Ravesteyneditie van 1657. Deze gold als de meest betrouwbare versie van de originele handschriften van 1637. Nog altijd zingt het misverstand rond dat er sprake is van een soort keurmerk, zoals je ook keursoldaten of keurslagers hebt. Het gaat echter om niets meer of minder dan bijbels die vakkundig zijn gedrukt door het Dordtse familiebedrijf Keur.

In 1625 werd in Dordrecht het Arend Maertenshof aangelegd. Boven de ingangen van de armenwoningen prijken bijbelteksten, die overigens pas in de achttiende eeuw werden aangebracht op basis van de Statenvertaling van 1637. Op de foto zien we een ingekorte versie van dezelfde psalmregel als die is afgebeeld op de gevelsteen van het Sacramentsgasthuis (thans in het ASZ-ziekenhuis locatie Dordtwijk).

De bijbel bij katholieken

De Nederlandse katholieken kenden een bijbelvertaling die gebaseerd was op de Vulgaat en erkend door de kerkelijke gezagsdragers. Dat was de Leuvense bijbel uit 1548, na 1599 ook wel de Moerentorfbijbel genoemd naar de uitgever van een herziene versie. Deze was eigenlijk bedoeld voor de geestelijkheid. Aangezien in de Republiek zoveel katholieken te midden van protestanten leefden, gaf de kerkleiding in 1677 opdracht aan een Delftse priester om een Nederlandse bijbelvertaling te maken. Bij zijn dood in 1729 was de klus nog niet geklaard; een collega voltooide het werk.

Toen deze bijbel in 1732 eindelijk verscheen, had zich in de rooms-katholieke kerk van Nederland een scheuring voltrokken. De vertaling kreeg nu bekendheid als 'oud-katholieke bijbel', in gebruik bij de partij die los van de paus in Rome was komen te staan. Dat gold ook voor de katholieken in Dordrecht. In de tegenwoordige Oud-Katholieke Kerk aan de Voorstraat ligt op de kansel nog altijd de bijbel van 1732 met een voorwoord van de Utrechtse aartsbisschop, waarin het lezen ervan 'krachtig aanbevolen wordt aen alle slag van mensen'.

Onder rooms-katholieken kreeg de bijbel niet zo'n belangrijke plaats. Kerkleiders in de Zuidelijke Nederlanden hadden vanaf 1685 het bijbellezen door leken zelfs verboden. Al verschenen er nog wel katholieke bijbelvertalingen en al deed de paus in 1758 een goed woord voor algemene bijbelkennis, in de eredienst en vroomheid speelde een en ander geen overwegende rol. Populair was slechts een aparte vertaling van bijbelse misteksten uit 1720, *De epistelen en evangeliën*. Dit aanhangsel bij *Het roomsch misboek* was ook in Dordrecht tot in de negentiende eeuw in omloop.

Een Dordts bijbelgenootschap

In 1814 werd door een groep protestantse predikanten en welgestelde heren het Nederlands Bijbelgenootschap opgericht. Zij volgden hiermee het voorbeeld in andere landen waar de verspreiding van bijbels en de bevordering van Bijbelkennis als middel tot herkerstening van het gewone volk werd gezien. Tot de deelnemers aan deze landelijke organisatie behoorde van meet af aan een stadsbijbelgenootschap in Dordrecht, dat in feite tot 1982 zelfstandig is gebleven en toen in het NBG is opgegaan.

Het Dordtse genootschap kon kort na de oprichting al rekenen op honderden begunstigers. Naast de vaste contributies van leden zouden in de loop der jaren talloze giften, legaten en subsidies bijdragen tot de vorming van een verenigingskapitaal met de nodige rente-inkomsten. Daarmee konden gratis bijbels worden verstrekt aan behoeftigen die zich daartoe meldden, ongeacht hun religieuze achtergrond. In het najaar van 1817 waren in Dordrecht reeds 162 Nieuwe Testamenten, 55 (Staten)bijbels en 11 Lutherse bijbels uitgereikt, evenals een aantal 'Epistelen in gebruik bij de Rooms-Katholyken'. Van 1821 tot 1877 was het genootschap betrokken bij een Zondagschool voor Bejaarden en Minvermogenen, waar volwassenen terecht konden voor onderwijs in lezen en schrijven aan de hand van het Nieuwe Testament.

De bijbel bij 'dissenters'

Onder de gereformeerden (= hervormden) was de Statenvertaling van 1637 spoedig geaccepteerd en de Deux-Aesbijbel geheel vergeten. Maar het uit de staatskas betaalde project was in feite bedoeld voor alle Nederlanders. Uitgerekend de remonstranten, die door de Dordtse synode waren veroordeeld en een apart kerkverband hadden gesticht, stelden zich hier positief op. Zij hebben de Statenbijbel vanaf het begin gebruikt vanwege haar wetenschappelijke en literaire kwaliteit.

Bij enkele protestantse groepen die gewend waren aan een 'eigen' vertaling lag dit moeilijker. De lutheranen waren natuurlijk sterk verbonden met de volksbijbel die hun geestelijke vader had geleverd. Van deze Duitse Lutherbijbel waren sinds 1526 al vele Nederlandse vertalingen in omloop gebracht. Een herziene versie uit 1648, verzorgd door de Amsterdamse predikant Adolf Visscher, is ruim drie eeuwen bij de lutheranen in Nederland in gebruik geweest.

De lutherse gemeente in Dordrecht kreeg pas in 1690 vorm dankzij Duitse immigranten, die nog de oorspronkelijke Lutherbijbel lazen. Hun nazaten gebruikten de Visscher-bijbel, die nog in 1832 en 1852 door de Dordtse firma Blussé en Van Braam op de pers werd gelegd.

De doopsgezinden kenden eenzelfde emotionele binding aan een bepaalde bijbelvertaling als de lutheranen. Zij gebruikten de vertaling van Nicolaes Biestkens, die in 1560 in Emden was uitgegeven, niet lang voor de eerste Deux-Aesbijbel in dezelfde stad.

Hoewel de Biestkensbijbel eigenlijk een bewerking is van de Lutherbijbel, kreeg ze veel gezag onder de mennonieten, zoals de dopers naar Menno Simons ook wel heten. Pas in de achttiende eeuw gingen minder strenge doopsgezinden over op het gebruik van de Statenbijbel. In Dordrecht vormden de doopsgezinden vanaf de reformatietijd een conservatieve gemeenschap. Zij bleven trouw aan de Biestkensbijbel, vermoedelijk tot in de negentiende eeuw, toen de gemeente getalsmatig wegwijnde.

Een remonstrantse gemeente kende Dordrecht niet, totdat tegen het einde van de negentiende eeuw vrijzinnige hervormden behoefte kregen zich apart te organiseren. Er ontstond toen zowel een nieuwe doopsgezinde als een remonstrantse gemeente, die beiden gebruik maakten van de Statenvertaling.

De belangrijkste bijdrage aan het bijbelbezit onder stadgenoten leverde het genootschap door de verstrekking van huwelijksbijbels aan diverse kerken om ze in trouwdiensten uit te reiken aan nieuwe echtparen. Tot 1896 werden die vanuit het landelijke Bijbelhuis in Amsterdam gratis beschikbaar gesteld. Nadien golden kortingen waarvan de kerken konden profiteren. In Dordrecht bleef de afdeling de Hervormde Gemeente kosteloos van huwelijksbijbels voorzien, al was het maar omdat daar elk jaar voor het NBG werd gecollecteerd. Door de traditie van de trouwbijbels hebben talloze gezinnen van generatie op generatie een bijbel ontvangen, die in de huiselijke sfeer vaak een grote emotionele waarde kreeg.

Nieuwe vertalingen

In 1951 verscheen onder auspiciën van het Nederlands Bijbelgenootschap een complete nieuwe vertaling van de bijbel. Deze was bedoeld als vervanger van de ruim drie eeuwen oude Statenbijbel. Ondanks de waardering voor de zeventiende-eeuwse vertaling als monument van taal en vroomheid, werden al vanaf de achttiende eeuw pogingen ondernomen tot verbetering. Het was daarbij niet gemakkelijk om gebruikmaking van de sterk toegenomen kennis van de bijbelse taal en cultuur te combineren met bruikbaarheid in het persoonlijke en kerkelijke leven van de gelovigen.

Aan de Nieuwe Vertaling werd gedurende vele jaren door vele personen gewerkt. Aanvankelijk was het project in handen van een particuliere commissie van hooggeleerden; vanaf 1927 lag de verantwoordelijkheid bij het NBG. Toen de bijbel in 1951 beschikbaar was, werd ze in brede kring welwillend ontvangen. De Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland aanvaardden haar meteen voor kerkelijk gebruik. Ook de Remonstrantse Broederschap en twee groepen die voorheen een eigen bijbelvertaling gebruikten – de Doopsgezinde Broederschap en de Evangelisch-Lutherse Kerk – stapten over op de NBG-vertaling.

Psalm 41:2

*Welzalig hij die acht slaat op de geringe;
ten dage des onheils zal de HERE hem uitkomst geven.*

(NBG-vertaling 1951)

In de periode van 1989 tot 2004 herhaalde deze geschiedenis zich met de Nieuwe Bijbelvertaling die tot stand kwam op initiatief van protestantse, katholieke en zelfs joodse gemeenschappen. In een breed samenwerkingsverband van Nederlandse en Vlaamse deskundigen en literatoren werd een moderne vertaling gemaakt waarin een zo harmonieus mogelijke verhouding tussen brontekst en doeltaal werd nagestreefd. Het moest een goed

leesbare kwaliteitsvertaling worden, waarin per bijbelboek geprobeerd werd de oorspronkelijke stijl te laten doorklinken. De organisatie van het project berustte bij het NBG.

Psalm 41:2

*Gelukkig wie zorgt voor de armen;
In kwade dagen zal de Heer hem uitkomst geven.*
(Nieuwe Bijbelvertaling 2004)

Op 27 oktober 2004 werd in de Rotterdamse Doelen het eerste exemplaar van de Nieuwe Bijbelvertaling overhandigd aan Koningin Beatrix. Om 17.00 uur verviel het embargo op de stapels die in de winkels klaarlagen, zoals bij Van den Tol en bij Vos & Van de Leer in Dordrecht. De zondag daarop, toen de NBV in menige kerkdienst werd geïntroduceerd, namen veel gelovigen al een exemplaar mee onder de arm. Het was Hervormingsdag, heel geschikt om in de prediking aandacht te schenken aan de betekenis van de bijbel voor iedereen, de tekst in handen van heel het volk. In de Dordtse Dom kreeg de predikant een exemplaar uit handen van een vertegenwoordiger van het NBG.

De Dordtse Bijbel

De NBV vond ingang bij allerlei protestanten, van vrijzinnigen tot evangelischen, maar evengoed bij rooms-katholieken en oud-katholieken. Dankzij de goede promotiecampagne van de boekhandel en de grote belangstelling van de media werd de NBV een algemene bestseller. Ietwat oneigenlijk verwierf het boek in 2005 een publieksprijs voor literatuur. Sommigen spraken van een bijbel-hype. Studieuze bijbellezers werden extra geholpen door ontwikkelingen van computer en internet. Het Dordtse bedrijf Importantia introduceerde tijdens de Bijbeltiendag van 2005 de bijbel als *e-book* en distribueert het softwareprogramma Online Bijbel.

Zeer succesvol was een alternatieve bijbelvertaling die in 2004 verscheen als eenmansprestatie van de Utrechtse predikant Pieter Oussoren. Zijn doel was een zo letterlijk mogelijke vertaling vanuit de grondtekst, door strikt de woordlijn, de woordorde en de accenten van het Hebreeuws en Grieks te volgen. Het resultaat kreeg de naam van Naardense Bijbel, omdat de uitgave verlicht was met afbeeldingen van bijbelse plafondschilderingen in de Grote Kerk van Naarden. Predikanten en pastoors gebruiken deze bijbel naast de NBV ter afwisseling in de kerkdiensten of juist bij niet-kerkelijk gebonden gelegenheden.

In enkele gemeenten kwam het idee op om de tekst van de Naardense Bijbel te laten verschijnen in een ander gewaad met het oog op een lokaal lezerspubliek. De uitgever had daar natuurlijk wel oren naar. Zo verschenen een Goudse, een Groningse en een Dordtse editie, voorzien van bijbelgebonden afbeeldingen van kerkraden, muurschilderingen en andere taferelen uit die steden.

Psalm 41:2

*Zalig wie ácht slaat op een geringe:
ten dage van kwáád
zal hem rédden de Éne.*
(Naardense Bijbel 2004)

Het Dordtse initiatief lag bij Jan van Toor van de hervormde wijkgemeente rond de Grote Kerk. Naast het fotografisch werk van Caty Kroon leverde Fred van Lieburg historische

bijdragen over bijbels in Dordrecht en over bijbelse voorstellingen in de Dordtse Dom. De Dordtse Bijbel werd op 15 november 2008 onder grote belangstelling aangeboden aan burgemeester Ronald Bandell en predikant Marinus den Dekker. Onlangs rolde een tweede oplage van de pers.

De bijbel bij joden

Joden kennen maar één Testament, de Tenach met de Tora, de boeken van Mozes. Om die zelf te kunnen lezen en reciteren, leren zij de Hebreeuwse taal. De Nederlandse Republiek toonde zich van meet af aan gastvrij voor joodse immigranten uit Zuid- of Midden- en Oost-Europa. In Dordrecht waren er al vroeg contacten tussen de boekdrukker Peter Verhaghen en joden uit zijn geboorteplaats Antwerpen. Verhaghen was in 1584 hoogstwaarschijnlijk de drukker van een in het Spaans vertaald joods gebedenboek.

In 1670 verwierf de Poolse bankier Salomon Levi het poorterrecht van Dordrecht. Blijkens de in 1703 opgemaakte inventaris van zijn boedel omvatte zijn huis zowel een compleet ingerichte ruimte voor de eredienst als een lokaal waar onderwijs gegeven werd. In de gebedsruimte stond achter een zijden gestreept gordijn een kastje met heilige boeken. De kleine joodse gemeenschap kreeg in 1739 een zelfstandig onderkomen. Het stadsbestuur wees daartoe de crypte van het voormalige Mariënbornklooster aan, die tot dan toe dienst deed als stadsbibliotheek.

Ruim een eeuw later kon deze verscholen ruimte ingewisseld worden voor een echte synagoge. De voormalige vleeshal aan de Varkenmarkt werd verbouwd en op vrijdag 12 september 1856 (12 Eloel 5616) in gebruik genomen. Bij de inwijding werden de heilige wetsrollen in vijf rijtuigen van de oude naar de nieuwe synagoge vervoerd en na zeven omgangen plechtig in de nieuwe ark geplaatst.

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog beijverden de Dordtse joden zich onmiddellijk om de Torarollen in veiligheid te brengen bij particulieren. Tijdens de eerste samenkomst na de bevrijding, die door de zwaar geslonken gemeente gehouden werd op 26 mei 1945, werd weer uit een van de wetsrollen voorgelezen.

Trouw aan de Dordtse traditie

Het succesverhaal van nieuwe bijbelvertalingen gaat niet op voor de rechterflank van de protestantse wereld in ons kleine vaderland. Daarbij moeten we denken aan kleine gereformeerde kerkverbanden (zoals de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Gereformeerde Gemeenten en de 'vrijgemaakte' Gereformeerde Kerken), de Gereformeerde Bond in de Protestantse Kerk en de Hersteld Hervormde Kerk. Voor velen uit deze groeperingen blijft de Statenbijbel onlosmakelijk verbonden met de oude calvinistische theologie en spiritualiteit. Voor bevindelijke gelovigen heeft zij zelfs het karakter van een door God geïnspireerde vertaling, vervaardigd door godvruchtige mannen van het kaliber van de Dordtse synode.

Toevallig, maar heel symbolisch, is Dordrecht de statutaire vestigingsplaats van de in 1966 opgerichte Stichting tot Handhaving van de Statenvertaling, tegenwoordig bekend als de Gereformeerde Bijbelstichting. De eerste secretaris woonde in Dordrecht, zoals ook de eerste voorzitter, de christelijke-gereformeerde predikant Maarten Baan. Deze zette in een brochure de bezwaren tegen de NBG-vertaling van 1951 uiteen. De oprichters vreesden dat door het grote succes van die bijbel in kerkelijk Nederland op den duur een uitgave van de 'zuivere' Statenbijbel commercieel niet meer haalbaar zou zijn.

Die vrees heeft de stichting met de hulp van tienduizenden donateurs zelf weggenomen. Hoewel ook uitgeverij Jongbloed in Leeuwarden (thans Heerenveen) de Statenbijbel in allerlei soorten en formaten op de markt bleef brengen, profileerde de GBS zich met een nóg zuiverder editie ten dienste van de meest behoudende achterban. Zij baseerde zich daarbij op de veelgeroemde Ravensteyneditie van 1657. Verouderde termen bleven gewoon staan, maar achterin vond de lezer een ‘verklaring van bijzondere woorden’. Inmiddels is ook, zowel in een handzame dundruk als op cd-rom, een uitgave beschikbaar met alle ‘kanttekeningen’ (verklarende opmerkingen) bij de Statenvertaling uit 1637.

Herziene Statenvertaling

Het behoeft geen betoog dat de liefhebbers van Jongbloed- of GBS-edities geen enkel vertrouwen hadden in de NBV van 2004. De oecumenische samenstelling van het vertaalteam en de grote rol van wetenschappelijke en literaire inzichten wekten bij voorbaat argwaan. De afkeuring was zo mogelijk nog groter als bij de komst van de vertaling van 1951, die nu opeens veel meer op de Statenvertaling leek. Behoudende kerken en reformatorische scholen dachten er niet aan de vertrouwde bijbel in te wisselen voor iets anders.

Psalm 41:2

Gelukkig ben je als je je inzet voor de zwakken.

Want kom je zelf in nood, de Heer zal je redden!

(Groot Nieuws Bijbel 1982)

Een brede middenstroom van de gereformeerde gezindte zag echter al lang van tevoren aankomen dat in veel gezinnen die gewend waren aan de SV, de aantrekkingskracht van de NBV groot zou worden. Velen voor wie het zeventiende-eeuwse idioom toch echt onbegrijpelijk, zo niet ontoegankelijk was geworden, grepen in het dagelijks leven al naar populaire vertalingen als Groot Nieuws en Het Boek. In 1998 nam het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond het initiatief om vooral met het oog op jongeren een grondige herziening van de Statenvertaling te ondernemen.

Een groep van predikanten uit verschillende kerken, neerlandici en kenners van de grondtalen bleek bereid pro deo aan dit project mee te werken. De ‘nieuwe Statenvertalers’ kropen in de huid van hun verre voorgangers door de destijds gebruikte versie van de bijbelse grondtekst als uitgangspunt te nemen. Het principe om zo dicht mogelijk bij de originele Hebreeuwse en Griekse woorden en zinnen te blijven, kon dankzij de computer soms consequenter worden toegepast dan de Statenvertalers zelf bij hun papieren ‘monnikenwerk’ gegeven was. Het zeventiende-eeuwse Nederlands werd echter zo veel mogelijk gemoderniseerd. Onjuiste vertalingen werden aangepast. Tegelijkertijd bleven geijkte woorden en uitdrukkingen staan vanwege de lading voor de orthodoxe geloofsbeleving.

Psalm 41:2

Welzalig is hij die verstandig omgaat met een ellendige;

in dagen van onheil zal de HEERE hem bevrijden.

(Herziene Statenvertaling 2010)

Eenheid in verdeeldheid

Na acht jaar noeste arbeid en enkele tussentijdse deelluitgaven van vertaalproeven werd de Herziene Statenvertaling op 4 december 2010 gepresenteerd in de Grote Kerk in Dordrecht. De ontvangst onder het reformatorische volksdeel was gemengd. Velen zijn er blij mee en zouden invoering van de HSV in kerk en onderwijs toejuichen. Anderen vinden de herziening zo ver gaan dat het resultaat geen Statenvertaling meer zou mogen heten. De tijd zal leren hoe het complex van theologische, emotionele, sociologische en commerciële factoren zich hier zal uitkristalliseren.

Bijbellezend Nederland blijft nu eenmaal gevarieerd en verdeeld. Vooral protestanten lezen de Heilige Schrift in vele vertalingen en leggen die op verschillende manieren uit. Niettemin blijven ze zoeken naar wat hen in wezen bindt, ook met rooms-katholieken. Daarvan getuigt de Nationale Synode die een week na de presentatie van de HSV, op 10 en 11 december 2010, al weer in Dordrecht plaatsvond. De kwestie van de bijbelvertaling was daar niet aan de orde. De gesprekken gingen over een actueel Credo ('ik geloof') als christelijk getuigenis aan de vele Nederlanders die de bijbel niet of nauwelijks lezen.

De deelnemers aan de diverse Dordtse evenementen in de Grote Kerk zullen wellicht een blik hebben geslagen op twee tekstborden links en rechts van het zuiderportaal, die ooit – voorzien van verloren gegane decoraties – in de kapel van het bakkersgilde hebben gehangen. Ze citeren in sierlijke letters enkele teksten uit de Deux-Aesbijbel, reden waarom later aparte bordjes met 'Oude bijbelvertaling' erop zijn gemonteerd. De inhoud wil echter nog altijd aangeven dat het bij Gods Woord net als bij ons dagelijks brood uiteindelijk niet alleen gaat om de vorm, maar ook om de functie ervan voor ieder mens.

Onse vaders hebben het manna [ge]gheeten in de woestijne, ghelijck daer gheschreven is: hij gaf hen broodt wt den hemel te eeten. Doe seyde Jesus tot hem: voorwaer voorwaer segghe ick u: Moses en gaf u dat broodt niet dat wt den hemel is, maar mijn Vader gheeft u dat warachtighe broodt wt den hemel. Want het broodt Gods is Hij die wt den hemel koemt ende gheeft de werelt het leven. Doe seyden sij tot hem: Heere gheeft ons alle tijt dit broodt. Jesus seyde tot hem: Ick ben dat broodt des levens: wie tot mij koemt die en sal niet hongheren, ende wie in mij ghelooft die en sal nemmermeer dorsten. Johannes VI v. xxxi, xxxii, xxxiii, xxxiiii, xxxv.

Literatuur

A.W.G. Jaakke en E.W. Tuinstra (red.), *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel* (Haarlem/Brussel, 1990).

C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637* (Haarlem/Brussel 1993).

Willem Frijhoff e.a.(red.), *Geschiedenis van Dordrecht*, drie delen (Hilversum, 1996-2000).

Fred van Lieburg, 'Duizend jaar bijbels in Dordrecht', in: Pieter Oussoren, *De Dordtse Bijbel. Een speciale editie van de Naardense Bijbel* (Vught 2008) 1645-1659.

Anne Jaap van den Berg en Boukje Thijs, *Uitgelezen. Bijbels en prentbijbels uit de vroegmoderne tijd* (Heerenveen 2010).